

uvrede s jedne i druge strane, sjećamo se samo lijepih i radosnih trenutaka. Zato je valjda i nastala poznata izreka: *De mortuis nil nisi bene* – o pokojnima samo dobro. Samo anđeli i pokojnici ne griješe. Dakako, i pokojni je Marko za života imao svojih ljudskih slabosti i nedostataka, ali se ništa od toga ne može pripisati njegovoj zlobi ili gajenju nekih loših i promišljanih osjećaja; bili su to trenuci koji su brzo pali u zaborav. Takvim su ga doživljavali svi koji su ga poznavali.

Za kraj, mora se spomenuti jedna njegova tipična i zadivljujuća izjava. Izgovorio ju je u Aachenu, između dviju operacija. Evo što je rekao: „Ja dobivam u svakom slučaju. Ako budem smio još malo ostati u ovom životu, dobivam život s vama u ovom lijepom svijetu i mojim obljubljenim poslovima. Ako bih umro, tada se nadam dobiti vječni život. Što me, dakle, može prestrašiti?“ (92, 94). Uz tako duboku vjeru, svaki je komentar suvišan.

Životna svijeća Marka Josipovića se ugasila u 61. godini života i 36. svećeničkog služenja, ali traje plamena te svijeće ostali su i dalje prisutni. Prisutni su prije svega među onima prema kojima je gajio nepatvoreno i nenamješteno prijateljstvo. Oni pak koji Marka Josipovića nisu dublje poznavali, moći će dijelove odsjaja njegova duha i tragove njegove duše naći zabilježene u brojnim

tekstovima, njegovim i o njemu. I u dvjema knjigama: *Volim ljude* i *Philosophia perennis*.

Tomislav Jozić

ZBIRKA ČLANAKA O JAKOVLJEVOJ POSLANICI

Mato ZOVKIĆ, *Jakovljeva poslanica u Bibliji i Crkvi*, Hrvatsko biblijsko društvo – Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb – Sarajevo, 2011., 312 str.

Pojavljivanje nove knjige prof. dr. Mate Zovkića nije nikakva novost. Ovo je samo jedna u nizu knjiga ovog marljivog i vrsnog bibličara (da budem precizan radi se o 17. knjizi).

Knjiga je plod dugogodišnjeg rada i proučavanja Jakovljeve poslanice (od 1978., dakle skoro 35 godina proučavanja) i stoga ne treba sumnjati u studioznost i vrijednost ovog djela. Naime, kako sam autor ističe, Jakovljevom poslanicom se bavi od 1978. godine. Nakon završetka poslijediplomskog studija na Papinskom biblijskom institutu u Rimu nabavio je „komentar katoličkog bibličara Franza Mussnera o Jakovljevoj poslanici i počeo polagano studirati“ te je za „studente Vrhbosanske teologije u Sarajevu priredio komentar tog novozavjetnog spisa te ga više puta prolazio sa studentima“ (str. 7-8). No tek nakon

dvadesetak godina (točnije 2001. godine) počinje objavljivati egzegetske teme iz ove poslanice – što je još jedan dokaz studioznosti. Tek nakon temeljite pripreme, uočio je da ima što reći i ponuditi katoličkoj čitalačkoj publici. Međutim, ovo nije kraj proučavanja profesora Zovkića Jakovljeve poslanice. Kako sam kaže, ova knjiga je samo priprava „za komentar Jakovljeve poslanice“ kojoj se sada želi posvetiti. To je naučio „od drugih bibličara koji su o Jakovljevoj najprije pisali članke i monografije, a zatim komentar, nakon što su uznapredovali u istraživanju“ (str. 8).

U knjizi je skupljeno deset članaka prof. Zovkića od kojih je većina objavljena u raznim teološkim časopisima ili zbornicima radova. Prva su dva članka ili poglavlja ove knjige, neobjavljena, uvodna. Prvo poglavlje nosi naslov „Jakovljeva poslanica – mudrosno-socijalni spis Novoga zavjeta“ u kojem autor uvodno govori o Jakovljevoj poslanici (sadržaju, književnoj vrsti, piscu), a na kraju donosi i svoj novi prijevod ovog biblijskog spisa. Drugo poglavlje, također neobjavljiv članak, nosi naslov „Jakovljeva u Crkvi nekoć i danas“. Autor ističe da se u prvim stoljećima Jakovljev spis rijetko koristio jer nije nudio dokaze u „kristološkim i trinitarnim raspravama“, a uz to je u moralnim pitanjima citirao Stari zavjet kao svetu knjigu „Židova i

kršćana i time preporučivao dijalog sa Židovima“ (str. 45), što u prvim stoljećima nije bilo naglašeno. (Vjerujem da je i proučavanje ovog spisa pomoglo prof. Zovkiću da uzraste u dijaloškoj svijesti, koju neumorno promiče na bosansko-hercegovačkom području.) U razradbi ovog članka, Zovkić spominje autore koji su citirali ovaj spis u patrističkom razdoblju (od Origena, Atanazija i Ćirila Aleksandrijskog do monaha koji su u Jakovu „nalazili jasnu i izazovnu podršku za bijeg od grešnog svijeta te borbu protiv đavla i svladavanja samog sebe“ [str. 47]), te komentare ovog spisa tijekom srednjeg vijeka (Beda Časni), kao i srednjovjekovne teologe, poput Tome Akvinskog koji je u Jak 5,13-15 vidio novoza-vjetni dokaz za materiju, formu i djelitelja bolesničkog pomazanja. Na Tridentskom saboru Jakovljeva poslanica je postala važan spis posebno kao potvrda nauka o opravdanju, te sakramenta bolesničkog pomazanja (Sabor koristi izraz „posljednje pomazanje“), kojeg je Krist „nagovijestio prigodom slanja apostola ... da propovijedaju ... i mažu bolesnike (Mk 6,13), a proglasio ga Jakov (Jak 5,14)“ (str. 52). Autor pak ističe da se egzegeti slažu da je prvotni cilj mazanja bolesnika „ozdravljenje nemoćnika“ i zato Drugi vaticanski sabor taj sakrament naziva „bolesničko pomazanje“ (str. 52). Nakon prikaza korištenja Ja-

kovljeve u „Rimskom katekizmu“ i *Velikom katekizmu* Petra Kanižija, autor opširno govori o situaciji koja je prethodila Drugom vatikanskom saboru i, za razliku od prvih stoljeća kršćanstva, opsežnoj upotrebi Jakovljeva spisa i u današnjim crkvenim dokumentima, u liturgiji i u egzegezi. Glavni razlog je svakako socijalni „zaokret“ crkvenog učiteljstva koje je u Jakovljevoj našlo velik oslonac (usp. Jak 5,4). Govoreći o protkanošću *Katekizma Katoličke crkve* citatima iz Jakovljeve poslanice, autor govori da su za sastavljanje *Katekizma* zaslužni „postkoncilski ekstremizmi krajnje konzervativnih ... i bolesno progresivnih“ (str. 60) te ističe da katekizam nije biblijski, ali ima snažnu biblijsku sastojnicu. Naglašavajući da je Jakovljeva poslanica najsocijalniji dokument Novoga zavjeta, žali što se socijalne enciklike nisu dovoljno na nju oslanjale, te to „više zadivljuje obilna uporaba ove poslanice u KKC: šesnaest izravnih citata i osamnaest aluzija na pojedina mjesta u bilješkama“ (str. 62). Na kraju autor izražava radost što raste zanimanje učiteljstva i teologa za ovaj mudrosno-socijalni spis Novoga zavjeta, kao i broj studija koje pišu katolički i protestantski bibličari o Jakovljevoj. „Ona je nekoć bila nadahnuće monasima za duhovno življenje a danas je inspiracija svim crkvenim djelatnicima u zalaganju za mir, iskorjenjivanje siromaštva te

dijalog između kršćana i Židova“ (str. 71).

Treće poglavlje pod naslovom „Crkva i siromasi prema Jakovljevoj poslanici“, donosi egzegetske tumačenje onih ulomaka Jakovljeve poslanice koji govore o Crkvi i siromasima (Jak 1,9-11 – govor o promicanju neznatnih, a svrgavanju utjecajnih; Jak 1,26-27 – govor o zauzimanju za sirote i udovice; Jak 2,1-7 – pristrano dodvoravanje bogatašima i preziranje siromaha; Jak 2,14-17 – ulomak kojem autor daje prelijep podnaslov ‘mrtva vjera pred hitnim potrebama siromaha’; Jak 4,13-17 – govor o grešnoj preuzetnosti trgovaca; Jak 5,1-6 – o gramzivim veleposjednicima koje će zadesiti nevolje u posljednji dan). Govoreći o temi siromaštva, autor ističe da „iskorištavanje prirodnih bogatstava od strane razvijenih nacija i međunarodnih korporacija predstavlja grijeh protiv siromašnih naroda i budućih naraštaja, jer je Bog svima namijenio prirodna bogatstva“. Jakovljeva je poticaj da se iz „društva obilja prijeđe u društvo skromnog trošenja zajedničkog prirodnog bogatstva“ (str. 74). Autor zaključuje da se pisac, u svojem stavu prema bogatašima i siromasima, oslanja na pojedine proročke, psalamske i mudrosne tekstove, kao i na sinoptičku tradiciju Isusovih poticaja na odgovorno služenje materijalnim dobrima i pomaganje siromasima.

Stoga i Crkva „ne smije podlijegati svjetovnom mentalitetu precjenjivanja bogatih i podcjenjivanja siromašnih. Bitni dio poslanja Crkve je ne samo nenavezanost na materijalna dobra nego i pomaganje siromasima... Bogatstvo nije zlo po sebi ni siromaštvo vrlina samo u sebi. Grijeh je rastrošno uživati materijalna dobra – makar i pravedno stečena – ignorirajući potrebe siromaha“ (str. 106).

Četvrto poglavlje je također egzegetska obrada „Kršćanske molitve prema Jakovljevoj poslanici“. Iako Jakovljeva poslanica nije prvenstveno traktat o molitvi, nego mudrosni spis, ipak spis obiluje molitvenim referencijama. Poznato je da je Luther ovu poslanicu nazvao slamnatom zato što svega dva puta spominje Isusa Krista (Jak 1,1; 2,1) a muku Isusu uopće ne spominje. „Izostanak kristoloških izreka mogao je ... ovisiti o naglašavanju molitve, jer je u vremenu prvih kršćana sam Bog bio objekt molitve ... [koja] je svakako odlučujuća“ (str. 108). Molitveni ulomci koje se u ovom poglavlju egzegetski obrađuje su: Jak 1,5-8 – molitva za dar mudrosti; Jak 1,26-27 – povezanost molitve sa životom u duhu vjere; Jak 2,2-4.15-16 – poticaj da vjernici svoju vjeru iskazuju djelima ljubavi prema potrebnima (posebno sirotama, udovicama i oskudnim) uz aludiranje na liturgiju zajednice; Jak 3,1-2.9-10 – poziv na blagoslivljanje Boga i ljudi, s tim da

se čovjek odgovorno služi darom govora; Jak 4,1 – 5,6 – niz poticaja na pokajničku molitvu, gdje se Jakov približava Isusu koji je, recimo u prispodobi o cariniku u hramu (Lk 18,9-14), zorno pokazao primjer pokajničke molitve; molitva je „izraz kajanja, spremnosti na obraćenje i <vikanje Bogu> usred nepravdi da bismo ih lakše podnijeli“ (str. 135); Jak 5,13-20 – najdulji Jakovljevi odlomci o molitvi gdje se govori o snazi molitve za bolesne i o <vraćanju> grešnika. Kao što je već rečeno, tema molitve nije glavna tema poslanice, nego je pisac ovu temu „<obukao> u starozavjetno ruho i tradiciju judaizma ... Za Jakova molitva je pojedinačno i zajedničko otvaranje Bogu sa spremnošću da svoje potrebe utkamo u volju Božju“ (str. 134-135).

Peto poglavlje govori o „Vjerničkoj mudrosti u Crkvi i svijetu prema Jakovljevoj poslanici“ gdje se egzegetski prorađuju glavni tekstovi o vjerničkoj mudrosti ali i ukazuje na sličnost nekih Jakovljevihi uputa i Isusovih mudrosnih izreka sačuvanih kod Mateja i Luke, posebno u Govoru na gori (str. 140-141). Mudrosni ulomci u Jakovljevoj poslanici o kojima se govori su: Jak 1,2-8 – gdje se povezuje kušnja, vjera i mudrost; Jak 1,19-27 – gdje se ističe da je mudar onaj koji se ogleda u savršenom zakonu slobode; Jak 3,13-18 – mudrost je nužna vrlina da bi se konstruktivno moglo djelo-

vati u zajednici vjernika i među ljudima drukčijih uvjerenja; Jak 4,13-17 – gdje se govori o mudrosti u svjetovnom poslovanju. Ovi ulomci pokazuju da je pisac Jakovljeve poslanice poznao i građu o Isusu kao učitelju mudrosti i „parenetsku građu grčko-rimskih stoika za koju je doznao preko Židova dijaspore“ (str. 159).

Šesto poglavlje donosi temu „Abrahama – prijatelja Božjeg, čovjeka vjere i djela prema Jakovljevoj poslanici“ u kojem se obrađuje lik Abrahama, kojeg se izričito spominje samo jednom u Jak 2,23, ali se na njega puno puta aludira u ovom spisu. Prikaz Abrahama – prijatelja Božjeg – prati se i kroz Stari zavjet, te židovsku apokrifnu literaturu (Knjiga jubileja, Abrahamova oporuka) gdje se ističe Abrahamovo mudro služenje „darom govora, ugošćavanja nepoznatih putnika, spremnosti da žrtvuje Izaka i strpljivom podnošenju Sarine smrti ... [te ističe da su se kod njega] upotpunjavale vjera i vjernička praksa“ (str. 185).

Sedmo poglavlje nosi naslov „Moralni poticaji Jakovljeve poslanice kao podloga za suradnju kršćana i židova danas“ kao posljednji članak ove knjige koji do sada nije objavljen (iako bi trebao biti objavljen u Bogoslovskoj smotri u 2012. godini), a priređen je kao jedno od izlaganja na simpoziju hrvatskih bibličara „Biblija i moral“ u Đakovu 10. i

11. prosinca 2010. godine. Pišući o ovoj temi, autor egzegetski raspravlja o pojmu „Zakona“ u Jakovljevoj poslanici (Jak 1,22-27; 2,8-12; 4,11-12) zaključujući da „Jakov Dekalog smatra važećom zbirkom moralnih propisa ... On preuzima moralne odredbe Tore, ali ih tumači u svjetlu Isusova ponašanja i moralnog nauka“ (str. 196). Ističući da Jakovljeva etika nije individualistička, budući da Jakov uz ljubav naglašava i strpljivo podnošenje kušnje i patnje, autor obrađuje i teme kontrole dara govora (Jak 1,19-20.26; 3,1-12; 5,12), usklađivanje vjere i djela, brigu za siromahe i pravdu u svijetu (Jak 1,9-11; 2,5-7; 4,13-17; 5,1-6), a sve u svjetlu dijaloga i suradnje sa Židovima.

Osmo poglavlje nosi naslov „Crkva i siromasi prema Novom zavjetu“ i naslov liči na drugo poglavlje ove knjige koje govori o „Crkvi i siromasima u Jakovljevoj poslanici“. Iako su naslovi slični, ne obrađuju istu tematiku, barem ne najvećim dijelom. Naime, autor ovdje govori o Isusovu ponašanju prema siromasima (što se vidi u Isusovu Govoru na gori; njegovim prisposodobama [Mt 20,1-16; 25-31-46; Lk 12,13-21; 16,19-31; 18,1-8]), zatim Pavlovu pozivu na solidarnost glede materijalnih dobara (1 Kor 16,1-4; 2 Kor 8 – 9; Rim 15,25-32) i tek u trećem dijelu članka raspravlja o Jakovljevoj kritici nepravednih bogataša. Svrha ovog članka nije

samo potaknuti na „pomaganje siromasima osobno ili organizirano... [nego još više od toga, a to je] zalaganje za iskorjenjivanje siromaštva u društvu i svijetu gdje kao kršćani djelujemo“ (str. 214).

Posljednja dva poglavlja donose kritičku prosudbu prijevoda Jakovljeve poslanice, prvo kod Katančića te Bonaventure Dude i Jerka Fućaka, a onda i novoga prijevoda Jakovljeve poslanice na bosanski jezik. Vrijednost navedenih prijevoda je raznolika, budući da je Katančić prevodio s latinskog, za razliku od Dude-Fućaka koji su prevodili s grčkog izvornika. Katančićeva je zasluga što je priredio prijevod prve tiskane Biblije na hrvatskom, a manjkavost što je prevodio s Vulgate i smatrao da mora biti vjeran latinskom tekstu. Uz to mu je bilo važno da Biblija bude primljena među katoličkim Hrvatima, te je jezik dao na korekturu i vodio računa o hrvatskoj tradiciji glede „biblijskih zgoda, motiva i izraza“ (str. 277). S druge strane, prijevod Dude-Fućaka su uradili „iskusni profesori Novoga zavjeta“ koji su svoj tekst dali na uvid „stručnjacima za hrvatski jezik u Zagrebu i nekim književnicima... [Ipak], mi Hrvati štokavci iz Bosne i Hercegovine teško prihvaćamo neke njihove konstrukcije i <kovani-ce>... [te je vrijeme] za nov prijevod Biblije“ (str. 277). Što se pak tiče prijevoda Jakovljeve poslanice na bosanski jezik (inače je pri-

jevod Novog zavjeta na bosanski jezik uglavnom namijenjen kršćanima reformatorske provenijencije), radi se o prijevodu Anttija Tepponena i Gorana Koncoša koji su jezično i stilski dotjerali Hasnija Muratović-Tuna i Safet Sijarić. Autor ističe da se pri prevođenju ne smije biti „nasilan prema autorima Novoga zavjeta“ i da bi se moralo „uživjeti u njihovu vjeru i poruku koju su željeli prenijeti“, i zato je „osnovna zadaća prevoditelja vjernost izvorniku i otvaranje poruke za vlastite čitatelje“ (str. 281-282). Neki izrazi „paraju uši“ hrvatskom katoličkom slušateljstvu (budući da na njih nisu navikli) poput: Djela poslanika (apostolska), Kefina (Petrova) pisma, Otkrovenje (Otkrivenje); Ivan Potapatelj (Krstitelj). Dakle, „apostoli“ su „poslanici“; Isus nije „uskrsnuo“ nego „oživio“; nije „Kraljevstvo Božje“ nego „Božije carstvo“. Čini se stoga da su prevoditelji više naginjali „istočnoj“ govornoj varijanti, iako ima i „zapadnih“, posebno pri prevođenju osobnih imena. Autor ukazuje i na manjkavosti ovog prijevoda. Prevoditelji su grčki glagol „baptizein“ prevodili s „potopiti“, a ne „kristiti“; prema njima Jakov je „rob Boga“, a ne „sluga“ (usp. str. 287-291). Uz to ima i nekih „dogmatskih“ (vjerojatno namjernih) ispravaka, poput prevođenja „djela“ jedninom a ne množinom u Jak 2,14-26 (str. 290). Autor, kao vrstan poznavatelj Jakovljeve

poslanice, navodi i mnoge druge krivo ili barem „nespretno“ prevedene izraze i rečenice.

Na kraju želim ukazati na pozitivnosti, ali i na neke manjkavosti ove knjige. Prvo, knjiga je dobra i za „pastoralce“ ali i za „stručnjake“. Pastoralnim djelatnicima prva dva poglavlja daju osnovne podatke o poslanici koja mogu iskoristiti za župni vjeronauk ili druge vrste pastoralne pouke; dok je „stručnjacima“ posebno od pomoći prvo poglavlje, s novim prijevodom, za usporedbu s dosadašnjim prijevodima, kao i ostala „egzegetska“ poglavlja. Pohvalno je i to što se autor služi recentnom literaturom (mnoge podrubne bilješke upućuju na literaturu tiskanu 2011. godine), što je posebno vidljivo u prva dva poglavlja koja su kronološki posljednja i napisana. Uz to, autor u knjizi obuhvaća i jako puno tema (od međureligijskih [7. poglavlje]; zatim socijalnih [3. i 8. poglavlje]; duhovnih [4. poglavlje o molitvi]).

Autor ne samo da donosi mišljenja pojedinih bibličara o određenim temama nego vrlo često daje i svoj osobni sud, tj. originalnost. Potvrda toga je, recimo njegova tvrdnja na str. 20 kad govori o književnoj vrsti Jakovljeva spisa: „Zbog brojnih aluzija na Sirahovu knjigu te na Isusov primjer i prijedlog ponašanja u Govoru na gori većina današnjih egzegeta smatra Jakovljevu mudrosnim spisom Novoga zavjeta.

Oni koji je proživljavaju iz konteksta socijalnih nepravda u današnjem svijetu s radošću ističu da je to najsocijalniji dokument Novoga zavjeta. Takvima je Jakovljeva trajni poticaj na zalaganje za društvo dostatnosti, mjesto bolesnog trčanja za društvom obilja. Zato sam namjerno izabrao oznaku ‘mudrosno-socijalni spis’ za ovu novozavjetnu knjižicu ostavljajući otvorenost za povezivanje tradicionalnog naziva ‘poslanica’ i novije naznake ‘pisana homilija.’“ No još veća „originalnost“ ove knjige je Zovkićev prijevod cijelog Jakovljeva spisa (str. 38-44).

Međutim, želim ukazati i na neke nedostatke koji „ne idu na dušu“ autoru, nego priređivaču. Kao prvo, „prijelom“ knjige je jako loš. Velik je problem čitljivost, tj. nečitljivost teksta zbog presitno otiskanih slova. To je još upadnije u podrubnim bilješkama, za koje je skoro potrebno povećalo. Popis literature (str. 295-309) otiskan je samo „na pola“ stranice. Gornji dio papira je prazan, što je propust tehničkog urednika. Još jedan „griješ“ ide na dušu tehničkom uredniku, a to je „kazalo autora“ na 310 stranici. Naime, autor je donio popis autora abecednim redom i trebalo je samo pomoću kompjutorske „tražilice“ upisati na kojim se stranicama nalaze dotični autori, što nije učinjeno, tako da ovo kazalo autora „visi u zraku“. Još je veći previd na stranicama 234-270 u tablica-

ma gdje uopće nije otisnut grčki tekst, nego latiničnim znakovima ono što bi trebao biti grčki tekst. Moram reći da se ni lektor nije previše „oznojio“ prolazeći primljeni tekst. I pisanje bilješki je neuobičajeno: obično se bilješka piše nakon točke, osim ako se bilješka ne odnosi na dotičnu riječ.

Jasno je da mnoge stvari čovjek zaboravi, tako da će zaboraviti i ono što pročita u ovoj knjizi. Ali bilo bi dobro zapamtiti neke Jakovljeve rečenice koje ječe kao „grom“. Evo nekih „dragulja“ ovog spisa: „Svatko neka bude brz da sluša, spor da govori, spor na srdžbu“ (Jak 1,19); „Znati dakle dobro činiti, a ne činiti - grijeh je“ (Jak 4,17). I ako bi išta trebati zapamtiti iz ove poslanice ili iz ove knjige, to je onda Jakovljeva tvrdnja da je „vjera bez djela mrtva“ (Jak 2,17.26).

Sve u svemu, velika pohvala autoru, ali i kritika priređivaču!

Darko Tomašević

FORMACIJA KRŠĆANSKOG IDENTITETA U GRČKO- RIMSKOM SVIJETU

Bengt HOMBERG – Mikael WINNINGE (ur.), *Identity Formation in the New Testament*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2008., 341 str.

Ovaj zbornik izrastao je iz Nordijske konferencije o Novom

zavjetu 2007. na kojoj su referenti i sudionici seminara obrađivali tekstove o kršćanskom identitetu u grčko-rimskom svijetu sa stajališta intertekstualnosti i biblijskih tradicija. U predgovoru urednici kažu da je identitet „šira i složena socijalna zbilja sa spoznajnim, obrednim i moralnim dimenzijama, kristalizirana u socijalnim odnosima i institucijama, a s vremenom se razvija u predvidive i iznenađujuće smjerove“ (str. VII). Knjiga se sastoji od 14 priloga s odabranog područja. Samuel Byrskog sa sveučilišta u Lundu raspravlja o „Kristologiji i identitetu u intertekstualnoj perspektivi: slava Adama u narativnoj substrukтури Poslanice Rimljanima“ (1-18). Per Jarle Bekken, profesor u Oslu, analizira „Kontroverzu o svjedočenju o sebi (*self-testimony*) prema Iv 5,31-40; 8,12-20 i Filonu, *Legum allegoriae III*, 205-208“ (19-42). Judith Lieu, profesorica na Teološkom fakultetu u Cambridgeu, Velika Britanija, predstavlja „Literarne strategije personifikacije“ (61-78). Lauri Thurén, profesor sveučilišta u gradu Jensuu, Finska, obrađuje temu: „Antagonisti – retorski marginalizirani identiteti u Novom zavjetu“ (79-96) oslanjajući se na polemičke dijelove novozavjetnih poslanica u kojima su protivnici ili krivi učitelji stereotipizirani. Thomas Kazen, profesor teološkog fakulteta u Stockholmu, govori o „Sinu Čovječjem i